

СЛОВНИКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ДІЯЛЬНОСТІ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Олександр Тараненко

УДК 81'374:811.161.2:001.32(477)

У статті розглянуто розвиток української академічної лексикографії протягом останнього століття: його основні етапи, діяльність лексикографів щодо нормалізації української літературної мови, а також визначено її перспективи на найближчий період.

Ключові слова: лексикографія, словники української мови, Академія наук України.

The development of Ukrainian academic lexicography during the last century is considered in the article. In particular, its main stages and lexicographers' activity regarding the normalization of the Ukrainian literary language are described. Its prospects for the nearest future are determined.

Keywords: Lexicography, the Ukrainian language dictionaries, Ukrainian Academy of Sciences.

Розвиток українського словникарства протягом останнього століття виразно поділяється на кілька етапів — залежно, з одного боку, від стану вітчизняної лексикографії в певний період, її спроможності та готовності фіксувати й характеризувати ті або ті аспекти української мови (тобто — від стану теоретичної лексикографії, забезпеченості кадрами, державної підтримки тощо), а з другого, — від того «образу» української мови, який у той чи той період стояв в уяві як держави, її ідеологічно-наглядного апарату (у радянську добу), так і самих лексикографів і який мав бути відбитий у словниках. Такий хронологічний поділ характеризує передусім ту частину України, що входила до складу Російської імперії, а потім СРСР, з другої ж половини 1940-х років — уже й західні регіони країни. Мовознавчі установи Академії наук України, цілком природно, відігравали й продовжують відігравати провідну роль у створенні словників української мови (є навіть таке визначення, щоправда, не термінологічне, як «академічні словники»). Це передусім великі словники тлумачного типу, орфографічні, перекладні (з першою або другою мовою якоюсь із слов'янських, насамперед зі зрозумілих суспільно-історичних причин — російською¹), історичні, етимологічні, ономастичні, зі словників мови письменників — два

словники мови творів Тараса Шевченка (на жаль, у цьому переліку поки що відсутній великий зведений діалектний словник). Перекладні російсько-українські словники — як загальномовні, так і ще більшою мірою галузеві — становили (як уже сказано, з відомих несприятливих для української мови історичних причин) і, на жаль, становлять основний жанр української лексикографії.

Перший етап (1917 — початок 1930-х рр.) ознаменувався різким збільшенням кількості та різноманітності, різножанровості словників (за підрахунками дослідників, було видано 131 словник; найбільше — 1918 р. та в період українізації), що було зумовлено становленням різних форм української державності та, відповідно, виходом української мови в різні сфери суспільного життя. Більшість із них, як і до цього, — це перекладні російсько-українські й рідше українсько-російські, у тому числі значна кількість галузевих і термінологічних словників (зі сфер діловодства, права, освіти, виробництва, науки тощо). Щодо «образу» української мови, то тут провідною настановою лексикографів було насамперед прагнення віднаходити та якнайповніше подавати народну й узагалі питому українську лексику. Звідси, зокрема, крім наведення власне відповідника до реєстрового слова, насичення української

частини статті в перекладних словниках численними не лише синонімічними, а й видовими найменуваннями². Але щодо подання «не народної» — книжної і, зокрема, іншомовної лексики, то в ставленні до цього питання неважко помітити наявність істотно відмінних підходів словників у різних жанрах словників (так що українська лексикографія періоду «золотого десятиліття» 1923–1932 рр. — це зовсім не таке однорідне явище, як про це нерідко кажуть): а) у загальномовних словниках того періоду, особливо в українсько-російських, українська мова виступає загалом такою, якою вона є (хоча з відновленням старої та широким введенням регіональної лексики); щодо перекладу іншомовних слів реєстру, то в загальномовних російсько-українських словниках звичайною практикою було залучення також іншомовних слів: наприклад, до рос. *акушерка* — укр. *акушерка* (без синонімів на зразок *повитуха*, *баба-пупорізка*); до *авиация* — *авіація* (без *летунство*) і подібне; б) у галузевих же словниках — словниках, де одиниці української мови стояли не в реєстровій, а в перекладній частині словникових статей, — українська мова подавалася не тільки такою, якою вона є, але й не меншою мірою такою, якою вона має бути (у світлі відповідних програмових засад лексикографів). Над створенням галузевих словників працювали термінологічні комісії Українського наукового товариства та Всеукраїнської академії наук (1918–1919), але в основному — Інститут української наукової мови ВУАН (1921–1930), керуючись настановами: у разі відсутності слова в народній мові створювати відповідники з морфем української мови, але зводити до мінімуму запозичення з інших мов³. Так, до слів російського реєстру *контакт* пропонували *дотик*, до *рефлектор* — *відбивач*, до *фильтр* — *цідило*, до *форсунка* — *прискавка*, до *шланг* — *кишка* та ін. Хоча більшість із таких пропонованих українських відповідників з різних причин (не останньою мірою, звичайно, позамовних, політичних) не закріпилася в ужитку, ціла низка слів (наприклад, *вимикач*, *двигун*, *літак*,

косинець, *родовище*, *струм* та ін.) увійшла до складу української нормативної термінології. У такому пуризмі лексикографи орієнтувалися й на практику деяких інших європейських мов, передусім німецької та чеської, у яких переведення іншомовних слів на рідномовний ґрунт становило свого часу одну з головних засад формування національних літературних мов.

Серед найважливіших загальномовних словників української мови цього періоду (перекладних, створених переважно поза межами ВУАН — з-поміж уже помітної кількості як українсько-російських⁴, так і ще більше російсько-українських⁵ — особливе місце належить «Російсько-українському словникові» ВУАН (відомому тоді також під назвою «Академічний словник», пор. аналогічні неофіційні назви великих словників національних мов у різних країнах: «Словник Французької академії», «Словник Російської академії [наук]») за редакцією Агатангела Кримського та Сергія Єфремова й за участю В. Ганцова, Г. Голоскевича, М. Грінченко, А. Ніковського. Словник створювали члени Комісії для складання словника живої української мови ВУАН, він лишився незавершеним у зв'язку з політичними подіями (розгортанням репресій проти української інтелігенції, зокрема, у зв'язку з фальсифікованим процесом проти Спілки вивольнення України): у 1924–1933 роках у Києві вийшло окремими випусками три томи (на літери А–П) із запланованих чотирьох. Цей словник, незважаючи на певну недоопрацьованість української частини щодо адекватності перекладу та нормативності вживання (без належних семантичних і стилістичних коментувань), є надзвичайно багатим зібранням української лексики. Серед галузевих і термінологічних словників, також переважно російсько-українських, слід виділити (за повнотою реєстру та докладністю його лексикографічного опрацювання) «Словник ботанічної номенклатури (проект)» (Київ, 1928 р.: латинсько-український з українським покажчиком, понад 25 тис. українських назв), багатий на синоніміку; «Російсько-український словник ділової

мови» М. Дорошенка, М. Станиславського, В. Страшкевича (Харків, Київ, 1930 р.). З-поміж інших типів словників під грифом Академії наук слід виокремити також «Історичний словник українського язика» за редакцією Євгена Тимченка (Київ, Харків, 1930 р., 1932 р.; вийшли випуски на літери А–Ж).

Для другого етапу (від 1933 р. до середини 1950-х рр.) характерні, по-перше, помітне звуження словникарської роботи (насамперед у зв'язку зі згортанням політики українізації, репресіями проти українських мовознавців), а по-друге, значне уніфікування української лексики у словниках (з обмеженням синоніміки з народної мови та пропонування відповідників з українськими коренями замість іншомовних слів, тобто насамперед того, що могло відрізнити лексичний склад української мови від російської). Це було пов'язано з розгорнутою кампанією боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» та «шкідництвом на мовному фронті» і відповідними офіційними настановами «не вносити штучної відмежованості української мови від російської». Словники української мови стали розуміти як лексикони не національної мови загалом (як, наприклад, словник Бориса Грінченка або названий «Академічний словник»), а вужче — тільки нормалізованої, літературної мови, причому нормалізованої досить ригористично («зарегламентованої», як це відбувалося тоді й щодо всіх інших форм суспільної діяльності). Особливо різкі зміни відбулися, як відомо, у галузі української термінології: у 1934–1935 роках для «виправлення» справи випущено термінологічні бюлетені (у галузях медицини, математики, ботаніки, фізики, виробництва), а для школи — кілька невеликих російсько-українських галузевих словників.

Основними ж загальномовними словниками цього періоду були «Російсько-український словник» (Київ, 1937 р.: бл. 45 тис. слів, укладачі С. Василевський, Є. Рудницький та ін.), зорієнтований на «найуживанішу, найпотрібнішу» лексику обох мов, та однойменний словник за редакцією Михайла Калиновича

та участю Леоніда Булаховського і Максима Рильського (Москва, 1948 р.: бл. 80 тис. слів), які відбивають основні нормативні настанови щодо української літературної мови того періоду. Якщо словник 1937 року зазнав нищівної критики з боку передусім режиму як недостатньо «виправлений» і все одно «шкідницький» (він не був директивно вилучений з ужитку, але паралельно з цим поширювалися списки «небажаних» в українській мові слів), то словник 1948 року критикували насамперед у колах української гуманітарної інтелігенції і особливо в письменницькому середовищі, нагородивши його зневажливою характеристикою «зелений словник» (каламбурне обігравання двох значень слова *зелений* — значення відповідного кольору обкладинки і значення «незрілий», а отже, «недосконалий»). Уже в межах наступного періоду українська лексикографія відмовилася від низки явних росізмів, наявних особливо в словнику 1948 року (як, наприклад: *безчасся, головокружіння, древесина, новомісяччя, портянка, різвий, добро пожалувати!* та ін.), хоча певні лексико-граматичні й словотвірні розряди та окремі слова, наявні в цих словниках (як, утім, і в словниках нашого часу) викликають дискусії і дотепер.

Для третього етапу розвитку української лексикографії (кінець 1950-х — кінець 1980-х рр.) знову характерні розширення словникарської роботи і поява низки як традиційних для неї, так і нових типів словників, а також певне ослаблення ідеологічного тиску на неї (щоправда, зі значними коливаннями в різні роки). Основною лексикографічною працею цього періоду став, безперечно, тлумачний «Словник української мови» в 11-ти томах (Київ, 1970–1980 рр.), найповніший на той час за реєстром (понад 134 тис. слів) і найдокладніше опрацьований словник української мови (таким він лишається значною мірою й дотепер). Якщо говорити про його слабкі сторони, то, крім ряду суто лексикографічних моментів і неминучої на той час «радянсько-комуністичної» заідеологізованості в доборі, тлумаченні і стилістичній характеристиці різ-

них розрядів суспільно-політичної та релігійної лексики, не можна не відзначити, зокрема, нерідко механічного відтворення наявної мовної практики (пор. хоча б подання в реєстрі слова *стряпанина*) і недостатньо критичного ставлення до залучуваного ілюстративного матеріалу (наприклад, із записів фальсифікованої народної творчості — нібито українське прислів'я: «Якщо ворог не здається — його знищують» — див.: т. 3, с. 664) та надмірного орієнтування в багатьох випадках на словники російської мови. У деяких моментах може створюватися враження, що це слова російської мови, перекладені українською: *містечко* «селище міського типу переважно на Україні та в Білорусії» (замість просто «невелике місто»); *козак* (у статті виділено окремим значенням «представник відповідного суспільного стану в Росії до 1918 р.»: донські та інші козаки, але не відзначено наявності козаків як особливого суспільного стану в деяких українських губерніях Росії до 1918 р.); *стрілець* (у статті є про стрільців Московської держави, про латиських стрільців, але немає про українських січових стрільців).

Найважливішими перекладними загальномовними словниками цього часу, створеними в системі Академії наук України, є «Українсько-російський словник» у 6-ти томах за редакцією Іллі Кириченка (Київ, 1953–1963 рр.) — найповніший до 1970-х років словник української мови (бл. 122 тис. слів), з великим ілюстративним матеріалом (наявність у ньому явних російських слів, таких як *забой*, *кумушка*, *нашенський*, *ненастя*, *получати*, *розлюбезний*, *трепло* та ін., свідчить, однак, що його укладачі ще не повністю позбулися практики попередніх років) і «Російсько-український словник» у 3-х томах (Київ, 1968 р.) — один з найповніших і найдокладніших на той час російсько-іншомовних словників (бл. 120 тис. слів). Це також кілька словників з іншими слов'янськими мовами: «Польсько-український словник» за редакцією Л. Гумецької (Львів, т. 1–2, кн. 1–3, 1958–1960 рр.: бл. 100 тис. слів), «Болгарсько-український словник» І. Стоя-

нова й О. Чмир (Київ, 1988 р.: 43 тис. слів), «Чесько-український словник» (Київ, т. 1–2, 1988–1989 рр.: бл. 80 тис. слів). Створенням академічних термінологічних словників від 1957 року займалися Словникова комісія при Президії АН УРСР, від 1969 року — Термінологічна комісія, від 1977 року — Комітет наукової термінології АН УРСР. Від 1959 року до 1970-х років видано бл. 30 галузевих російсько-українських словників, серед яких слід назвати насамперед «Російсько-український технічний словник» (Київ, 1961 р.: 80 тис. слів) і «Російсько-український сільськогосподарський словник» (Київ, 1963 р.: понад 32 тис. слів), а з-поміж одномовних термінологічних словників та енциклопедій — «Енциклопедію кібернетики» у 2-х томах (Київ, 1973 р.: бл. 1800 термінів).

Побачили світ також інші важливі академічні словники української мови, зокрема: а) орфологічні: «Орфографічний словник української мови» С. Головащука, Т. Зайцевої, І. Назарової, М. Пещак, В. Русанівського (Київ, 1975 р., 1976 р.: бл. 114 тис. слів), «Українська літературна вимова і наголос» (Київ, 1973 р.; відп. ред. М. Жовтобрюх); б) історичний та етимологічний: «Словник староукраїнської мови XIV–XV ст.» у 2-х томах (Київ, 1977–1978 рр.; за ред. Л. Гумецької), «Етимологічний словник української мови», запланований Інститутом мовознавства АН УРСР у 7-ми томах, за редакцією О. Мельничука (у межах цього періоду опубліковано перші три томи на літери А–М. — Київ, 1982–1989 рр.), «Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі» (Київ, 1985 р.); в) словники власних назв: «Словник українських псевдонімів і криптонімів» О. Дея (Київ, 1969 р.), «Словник гідронімів України» (Київ, 1979 р.), словник-довідник «Власні імена людей» Л. Скрипник і Н. Дзятківської (Київ, 1986 р.) та ін.

Якщо давати загальну характеристику української лексикографії радянського періоду, то варто насамперед уникати проєкціювання тільки в чорно-білому зображенні, однозначно

трактуючи словники цього часу лише або переважно в негативному плані, як тепер нерідко роблять, особливо в полемічному запалі. Оцінюючи той чи той словник української мови, його місце в нашій лексикографії, слід керуватися, як видається, досить простим критерієм: треба зважувати, що все таки краще — щоб цей словник вийшов і до нього зверталися широкі кола населення, користуючись українською мовою (а за браком інших, можливо, більш довершених словників — і поготів), аніж щоб він узагалі не виходив. Можна згадати гіркі слова Максима Рильського щодо критики «Російсько-українського словника» 1948 року (стаття 1963 р.): «З якоюсь хтивою насолодою чіпляються такі критики за окремі помилки й невдалі розв'язання, що справді трапляються в словнику 1948 року, величають його іронічно “російсько-російським” <...>, цілком ігнорують той факт, що без цього “зеленого” словника не обходиться ні одно видавництво, ні одна редакція, ні один перекладач у нашій країні. То вже інша річ, як тим словником користуються окремі робітники культури. <...> Деякі не дуже мудрі редактори викреслюють інколи із авторських рукописів слова, яких не знаходять у цьому словнику, укладають на його підставі списки так званих “заборонених” слів і т. ін.» [1, с. 82–83].

Щодо четвертого, нинішнього, етапу (від початку 1990-х рр.), то тут, звичайно, не можна не відзначити дуже помітної активізації словникової роботи у зв'язку зі становленням України як самостійної держави і проголошенням української мови державною (значно збільшується кількість і різнопрофільність словників), але водночас слід сказати й про не менш помітну відсутність єдиних нормативних засад цих словників і навіть їхніх орфографічних принципів, що, звичайно, не може не відбиватися негативно на нормальному функціонуванні української літературної мови в суспільстві. На крайніх «флангах» сучасної словникарської справи з одного боку триває лексикографічна практика попереднього періоду, у руслі якої перевидано, наприклад, кілька

термінологічних словників кінця 50-х — початку 60-х років і видано нові словники без належного перегляду норм української мови (особливо це було помітно в 90-х роках); з другого ж боку наявна тенденція до якомога повнішого повернення традицій українського словникарства кінця ХІХ — першої третини ХХ ст. (зокрема, з униканням іншомовних слів, насамперед із заміною тих із них, що наявні і в російській мові, іншими) та до правопису 1928 року (ця тенденція вже реалізувалася в низці термінологічних словників з точних і природничих наук). Між цими крайніми позиціями існують різноманітні проміжні, що, утім, об'єднуються прагненням лексикографів (у кожному окремому випадку реалізованим по-своєму) до очищення української мови від не властивих їй елементів і відновлення її питомих рис, і наша академічна лексикографія має підтримувати саме цей напрям розвитку, об'єднуючи зусилля окремих авторів та авторських колективів, і сама розвиватися саме в цьому руслі. Якщо зіставити, скажімо, перекладну частину трьох томів академічного «Російсько-українського словника наукової термінології», «якість» української мови в них досить істотно різниться: якщо в першому томі («Суспільні науки». — Київ, 1994 р.), який готували загалом ще в радянський час, звичайним явищем є, зокрема, досить значна кількість дієприкметникових за походженням форм на *-чий*, іменників на позначення дії із суфіксом *-к-а* (це ті розряди лексики, навколо яких ще від 1920-х років точаться дискусії щодо нормативності їх для української мови), то в наступних двох томах («Біологія. Хімія. Медицина». — Київ, 1996 р.; «Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос». — Київ, 1998 р.) уже цілком виразна тенденція до їх уникання.

Ще однією характерною рисою сучасного стану української лексикографії є очевидна комерціалізація значної її частини, що, з одного боку, звичайно, сприяє швидшому задоволенню зрослих потреб суспільства в словниках української мови різних жанрів, різної тема-

тичної спрямованості та зорієнтованості на різні аудиторії користувачів, але, з другого, — нерідко йде на шкоду якості словників, посилює тенденції до розхитування нормативних засад української літературної мови і просто вносить хаос у її нормальне функціонування. Зокрема, цілком зрозумілим у нових умовах ринкової конкуренції є прагнення видавців до збільшення реєстру словників, але для певних жанрів словників, насамперед орфографічних та орфоепічних, це може ставати перешкодою для їх нормативного призначення. Такі словники, назви яких часто починаються зі слів «новий», «сучасний», «великий», «повний», «універсальний», звичайно створюються без власної бази даних шляхом того чи того препарування вже наявних лексикографічних джерел (з можливим додаванням нового мовного матеріалу); у вихідних даних низки словників узагалі не зазначені їхні автори.

Нерідко проводять певні аналогії між цим етапом та етапом 1917–1933 років. Такі паралелі, звичайно, існують, але з досить принциповими відмінностями: а) якщо говорити про нормативні засади самої української літературної мови, то в період 1917–1933 років відбувалися лише їх інтенсивні пошуки — рух до «центру», тепер же активізувалися різноманітні відцентрові тенденції — відхід від уже загалом усталеного стану літературної мови, що по-різному сприймається в суспільстві; б) якщо ж говорити про ступінь професіоналізму творців словникової продукції та міру їхньої відповідальності за якість своєї діяльності, порівняння також не завжди виходить на користь нинішньому етапові. Уже немає державної і видавничої цензури, відсутні списки «заборонених» слів, не обов'язковим став етап видавничого редагування (з професійними мовними редакторами), але у свідомості самих укладачів та видавців словникової продукції не завжди, на жаль, спрацьовують моральні імперативи.

У цей період українська академічна лексикографія значно збагатилася словниками тлумачного типу (зокрема, розпочато видання нового академічного багатотомного «Словника

української мови» у 20-ти томах: уже вийшли т. 1–8 на літери А–М. — Київ, 2010–2017 рр.; створено однотомний «Словник української мови». — Київ, 2012 р.), перекладними загальномовними («Російсько-український словник» у 4-х томах. — Київ, 2011–2014 рр.; однотомний великий «Російсько-український словник» за ред. В. Жайворонка. — Київ, 2003 р.: бл. 160 тис. слів) і термінологічними, орфографічними («Орфографічний словник української мови» С. Головащука, М. Пещак, В. Русанівського, О. Тараненка. — Київ, 1994 р.: бл. 120 тис. слів, створений уже на основі нової редакції «Українського правопису»; «Український орфографічний словник» за ред. В. Скляренка. — Київ, 2009 р.: понад 175 тис. слів), орфоепічним («Орфоепічний словник української мови» у 2-х томах за ред. М. Пещак, В. Русанівського. — Київ, 2001–2003 рр.), найповнішими на час свого виходу фразеологічними («Фразеологічний словник української мови» у 2-х кн. — Київ, 1993 р., 2-ге вид. 1999 р.: бл. 10 тис. од.; «Словник фразеологізмів української мови». — Київ, 2003 р.: бл. 8 тис. од.) та синонімічним («Словник синонімів української мови» у 2-х томах. — Київ, 1999–2000 рр., 2-ге вид. 2001 р.: бл. 9 200 рядів). Майже завершено видання «Етимологічного словника української мови» (т. 4, літери Н–П, 2003 р.; т. 5, літери Р–Т, 2006 р.; т. 6, літери У–Я, 2012 р.); розгорнуто видання «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.» (опубл. вип. 1–16, літери А–Л, 1994–2013 рр.), що його укладає Інститут українознавства НАН України у Львові.

Основна лексикографічна робота в системі Академії наук України була зосереджена від 1920-х років в Інституті української наукової мови, потім і дотепер — в Інституті мовознавства, з 1990-х років — також у новостворених Інституті української мови та Українському мовно-інформаційному фонді; над створенням історичних словників української мови працює Інститут українознавства у Львові.

Ще одним напрямом лексикографічної діяльності академічних мовознавчих установ є

перевидання словникової спадщини: 1958 року, а також протягом 1990-х — початку 2000-х років зроблено кілька перевидань «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка, перевидано «Російсько-український словник» за редакцією Агатангела Кримського і Сергія Єфремова (2016—2017), кілька галузевих словників кінця 1920-х — початку 1930-х років. Це загалом добра й потрібна справа — не тільки для дослідження історії української літературної мови, а й значною мірою в питаннях орієнтирів для її подальшого розвитку та нормування, але такі словники обов'язково мають супроводжуватися відповідними попередженнями від видавця або редактора, що це саме перевидання, а не сучасне нормативне видання, придатне для безпосереднього практичного використання.

Перспективи подальшої словникарської роботи в системі Національної академії наук України на найближчий період мають, очевидно, зосереджуватися навколо двох великих лексикографічних проєктів. Створення таких словників — під силу насамперед, безперечно, саме академічним мовознавчим установам, де зосереджено необхідний кадровий потенціал з наявністю відповідного лексикографічного досвіду і де має бути сконцентровано електронний Національний корпус української мови (включно з історичною та діалектологічною його секціями).

Це, по-перше, створення академічного тлумачного словника української мови принципово нового типу — за своїм фізичним обсягом порівняно невеликого як для цього жанру — приблизно в шести томах, але за обсягом реєстру — до 250 тис. слів, а разом з можливими додатками — словниками географічних назв України, особових імен українців, абрєвіатур та ін. — і значно більше (роботу над ним доцільно розпочинати, очевидно, уже після завершення видання «Словника української мови» у 20-ти томах). За своїм характером це має бути:

1) за принципом добору мовного матеріалу та його лексикографічної інтерпретації — словник реєстраційно-нормативний (дескриптивно-пре-

скриптивний), який, найширше фіксуючи словниковий склад української національної мови, дає водночас досить повну, значно докладнішу й різноаспектнішу, порівняно з наявними досі словниками української мови, нормативну характеристику мовних фактів з позиції сучасної літературної мови, рекомендації щодо вживання слів і т. ін. Слід би вже, зокрема, принциповіше ставити питання про лексикографічне впорядкування явища поки що масової варіантності мовних одиниць на різних структурних рівнях української літературної мови: якщо взяти, наприклад, факти останнього часу, відповідниками до англійського дієслова *to institutionalize* уже є аж чотири словотвірні синоніми — *інституціоналізувати*, *інституціалізувати*, *інституалізувати*, *інституційувати* (див.: Словник української мови у 20-ти томах, т. 6). «Перехідний період» у розвитку української літературної мови, потребу в якому обстоюють у певних колах: українській мові ще зарано переходити до етапу суворішої нормалізації, хай поки що нагромаджується варіантність, а там, мовляв, мовна практика сама вирішить, — і так триває вже близько тридцяти років;

2) за принципом подання матеріалу — словник активного типу, зорієнтований не просто на пояснення значення слів та їх коротку граматичну й стилістичну характеристики (не завжди з достатньо цілеспрямовано дібраним і здебільшого з величезним та громіздким ілюстративним матеріалом), а на активне засвоєння лексичних і фразеологічних одиниць та практичне користування ними, що досягається шляхом найширшого, але водночас стислого опису реального функціонування мовних одиниць (за допомогою наборів типових лексичних і паремійних контекстів, подання ортологічних рекомендацій, відбиття парадигматичних відношень і синтагматичних зв'язків одиниць тощо — див. наступний пункт);

3) за принципом побудови словникової статті — словник багатоцільового, якомога універсальнішого призначення з достатньо широким обсягом інформації про словникову одиницю: з її семантизацією (включаючи в певних ви-

падках елементи енциклопедичної інформації, а для певних розрядів предметної лексики — також подання графічних ілюстрацій), з докладними граматичною (з майже повною, а не фрагментарною, як це досі практикується, словозмінною парадигмою)⁶ і стилістичною та прагматичною характеристиками, з відбиттям її лексико-семантичних і словотвірних системних відношень, варіантності, поданням типових контекстів її вживання, вимови, написання відповідно до сучасних правописних норм, а також (у довідковому відділі) — її першої лексикографічної і, якщо це можливо, взагалі писемної фіксації (насамперед, звичайно, для одиниць, відомих ще з давніх пам'яток), попередніх вимовних та правописних варіантів, етимології.

Перспект такого словника з докладною інструкцією щодо його укладання вже існує [2], але, оскільки від часу його появи вже минуло понад двадцять років, певні його аспекти потребують уточнення й доповнення — насамперед: а) указування на етимологію вже можна подавати не тільки щодо іншомовних слів, як це передбачалося там, а й щодо значно ширшого кола лексики, оскільки вже завершено видання «Етимологічного словника української мови»; б) видання «Словника української мови XVI — першої половини XVII ст.», над яким працює Інститут українознавства у Львові, досить повільно, але все-таки поповнюється новими випусками (звичайно, роботу Інституту українознавства в цьому напрямі потріб-

но б значно інтенсифікувати, посиливши її у фінансовому, кадровому й технічному плані); уже видано зведений словопоказчик 18 словників української мови кінця XVIII — початку XXI ст. (з реєстром бл. 300 тис. слів), підготований в Інституті української мови (Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: Словник-індекс : у 3-х т. — Київ, 2017 р.); видано окремі історичні словники (словопоказчики) входження до складу української мови німецької, польської лексики: усе це дозволяє подавати першу фіксацію для дедалі більших масивів української лексики; в) для слів, маркованих у словнику позначкою «діал.» (тобто тих, що вже так чи інакше потрапляють до складу загальнонаціональної і навіть літературної мови, але ще зберігають сліди свого діалектного походження), бажано було б зазначати, з яких діалектних масивів вони походять, а це поки що дуже проблематично без наявності зведеного словника українських говорів (див. нижче).

По-друге, це створення зведеного словника української діалектної мови (такі словники — на різних етапах їх завершення — уже мають інші слов'янські мови). Зусиллями кафедр української мови та ентузіастів-одинаків уже створено цілу низку словників окремих регіонів, але створення єдиного, об'єданого словника українських говорів давно вже має взяти на себе Інститут української мови з його кадрами діалектологів і вже наявною діалектною картотекою.

Примітки

¹ Перекладні словники з тією чи тією, насамперед германською та романською, мовами, а тепер уже і з іншими мовами світу — японською, китайською та ін., створювалися й поки що створюються переважно в закладах вищої школи. Мовознавчі установи НАН України мають, безперечно, також активізувати свою діяльність у цьому напрямі.

² Ось, наприклад, деякі статті з «Академічного словника» за редакцією Агатангела Кримського: рос. *вода* — укр. *вода*; (*вода тепловатая*) *літєло*;

(*вода кипящая*) *окріп*; (*вода теплая для купанья*) *купіль* (і т. д.); рос. *глина* — укр. *глина*; (*белая*) *побіл*; (*жирная белая мергельная*) *маслянка*, *масляк*; (*желтая*) *вохра* (і т. д.).

³ Хоча при цьому замість одних запозичених слів — здебільшого з російської мови або через її посередництво — нерідко пропонувано інші — переважно з польської мови або через її посередництво, наприклад: до рос. *гайка* — *мутра*, до *паз* — *тара* і под. (пор., з іншого боку, у вже згаданому

«Академічному словнику»: до рос. *паз* – *жолоб*, *жолобок*, *рівчачок*, *бурт*, *паз* і вже на одному з останніх місць *гара*).

⁴ Це насамперед: «Словник української мови» Дмитра Яворницького, т. 1 (Катеринослав, 1920 р.: літери А–К, бл. 8200 слів), що був задуманий як доповнення до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка і містив тільки ті слова, яких у ньому не було або вони мали інші значення; три перевидання «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка, одне з яких – під назвою «Словник української мови» – було підготоване за редакцією і з доповненнями Сергія Єфремова та Андрія Ніковського (1927–1928 рр.):

вийшли т. 1–3, літери А–Н, потім видання було припинено; словники В. Дубровського, Л. Савченка, О. Ізюмова та ін.

⁵ Це насамперед: «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (Вінниця, т. 1–2, 1918 р., бл. 35 тис. слів); «Практичний російсько-український словник» М. Йогансена, М. Наконечного, К. Німчинова і Б. Ткаченка (Дніпропетровськ, 1926 р.); словники В. Дубровського, Л. Савченка, О. Ізюмова, Г. Сабалдіря та ін.

⁶ Реальні основи для цього є: для таких лексикографічних потреб уже створено спеціальний довідник [див.: 3].

Джерела та література

1. Рильський М. Словник і питання культури мови. *Рильський М. Як парость виноградної лози /* упоряд. Г. М. Колесник. Київ, 1973. С. 74–89.

2. Тараненко О. О. Новий словник української мови (концепція і принципи укладання словника). Київ, 1996. 172 с.

3. Тараненко О. О. Словозміна української мови (таблиці відмінювання і дієвідмінювання). Nyáregyháza, 2003. 200 с.

References

1. Rylskiy M. (1973) *Slovyk i pytannia kultury movy* [A Dictionary and Issues of Language Culture]. *Rylskiy M. Yak parost vynohradnoyi lozy* [Like a Sprout of Vine] (compiled by H. Kolesnyk). Kyiv, pp. 74–89.

2. Taranenko O. (1996) *Novyi slovyk ukrayinskoji movy (kontseptsiya i pryntsyvy ukladannia*

slovyka) [A New Dictionary of Ukrainian Language (Conceptions and Principles of Its Compilation)]. Kyiv, 172 pp.

3. Taranenko O. (2003) *Slovozmına ukrayinskoyi movy (tablytsi vidminiuvannia i diyevidminiuvannia)* [Inflection in Ukrainian Language (Declension and Conjugation Tables)]. Nyáregyháza, 200 pp.

Summary

The Ukrainian lexicography development during the last century is divided into several stages. The first phase (1917 – the beginning of 1930s) has been marked with a sharp increase of dictionaries number and diversity (131 dictionary is published; particularly – in 1918 and in the Ukrainization period). It was determined with the Ukrainian statehood formation and the Ukrainian language use in different spheres of social life. The second stage (1933 – middle of the 1950s) is characterized by the contraction of the lexicographical work (connected with the Ukrainization policy curtailing, repressions against Ukrainian linguists), the Ukrainian vocabulary unification in the dictionaries. It has been caused with the struggle campaign with the *Ukrainian bourgeois nationalism, wrecking in the linguistic sphere* and the formal instructions *don't introduce an artificial dissociation between Ukrainian and Russian languages*. The third

phase (the end of 1950s – the end of 1980s) is described by the increase of a lexicographical work and a certain weakening of the ideological pressure on it. *The Ukrainian Language Dictionary* in 11 volumes (Kyiv, 1970–1980) is known as the main lexicographic work of the period. The fourth stage (from the beginning of the 1990s) is distinguished by the lexicographic work intensification in the connection with the formation of Ukraine as an independent state and the Ukrainian language proclamation as a state one. However, the absence of common normative basis of these dictionaries and even their orthographic principles should be mentioned.

Fundamental lexicographic work in the Ukrainian Academy of Sciences system has been concentrated in the Institute of Ukrainian Scientific Language from the 1920s, afterwards and till the present day – in the Institute of Linguistics, from the 1990s – also in the newly-created The Ukrainian Language Institute and Ukrainian Linguistic-Information Fund. The Institute of Ukrainian Studies in Lviv works on the creation of the Ukrainian language historical dictionaries.

The prospects of the further lexicographic work in the Ukrainian Academy of Sciences system for the nearest period should be focused around two great projects: 1) Creation of the Ukrainian Language Academic Explanatory Dictionary of a new type – in six volumes approximately, till 250 000 of words according to the glossary amount, and more considerably, including the appendixes – the dictionaries of Ukrainian geographical names, Ukrainians personal names, abbreviations; 2) Creation of the unifying dictionary of Ukrainian dialectal language. A whole chain of separate regions dictionaries has been already created with the efforts of the Ukrainian language departments and the solitary enthusiasts. But the composition of a single united dictionary of Ukrainian dialects should be organized by The Ukrainian Language Institute with its dialectologists and the present dialectal card index.

Keywords: Lexicography, the Ukrainian language dictionaries, Ukrainian Academy of Sciences.